

ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐԻԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԵԾ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԸ Բ—Ե ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ընդհանրական եկեղեցու պատմության, քրիստոնեական մշակույթի ու գիտության, հավատքի ուղղափառ պաշտպանության բնագավառում, Բ դարից սկսած մինչև Ե դարի վերջերը, փառավոր ծառայություններ են մատուցել Ալեքսանդրիայի Աթոռի մեծապատակ հայրապետներն ու եկեղեցական հայրերը:

Ալեքսանդրիայի առաքելական ու պատմական Աթոռը հաստատվել է Ա դարում Մարկոս Ավետարանչի քարոզության և նահատակության վրա: Այդ Աթոռը համարվել է քրիստոնեական քարոզության, առաքելության և հավատքի ուղղափառության կարևորագույն սյուներից ու ամբողջներից մեկը բովանդակ քրիստոնեական աշխարհի համար, Աթոռ՝ որը այնքան նշանավոր ու վճռական դեր է կատարել մանավանդ Բ—Ե դարերում իր սուրբ և մեծահոշակ հայրապետներով, եկեղեցական հայրերով ու քրիստոնեաշունչ գիտնականներով, հակառակ անցյալում եկեղեցական տարեգրության մեջ հաճախակի պատահած ողբերգական ու տխուր իրադարձությունների:

Ալեքսանդրիայի եկեղեցին անլուր նահատակությունների գնով, դարերով շարունակել է իր առաքելությունը, իր գոյության բոլոր հանգրվաններում, հավատարիմ մնալով հոգևոր, մշակութային, քարոզչական իր ավանդություններին:

Սուրբ Մարկոսի առաքելական այդ Աթոռը այսօր էլ հանդիսանում է ավանդապահը քրիստոնեական մշակույթի ու

գիտության, արևելյան ուղղափառ պատմական եկեղեցիների մեծ ընտանիքում¹:

Ըստ պատմական վկայությունների Գ դարից սկսած Հայաստանի եկեղեցին բարեկամական կապեր է պահպանել Ալեքսանդրիայի այս մեծ Աթոռի հետ: Այս մասին հանգամանորեն կխոսվի ստորև:

Ընդհանուր եկեղեցու պատմության մեջ Բ—Ե դարերը «իրենց նշանակությամբ վերին աստիճանի մի հետաքրքիր շրջան են ներկայացնում: Հույն-Հռոմեական կայսրության արտաքին դրության մեջ Դ դարի ըսկրզից առաջ եկած հիմնական փոփոխությունը եկեղեցու ներքին կյանքի համար ամենահաջող հետևանքն ունեցավ, լիակատար հնարավորություն տալով նրա անդամներին, հոգու բոլոր ուժերը եկեղեցու ներքին հարցերի լուծման վրա կենտրոնացնելու: Գոյության համար մղած արտաքին կոիվները չկարողացան ջլատել եկեղեցուն և այն սկսեց լիակատար կյանքով ապրել»²:

¹ Ալեքսանդրիայի եկեղեցու հիմնադիր և առաջին եպիսկոպոս Մարկոս Ավետարանչի մասին կարդալ Գործք Առաքելոց ԺԲ 12—25, ԺԳ 13, ԺԷ 37—39 Ա Պետր. Ե. 13. Կողս. Դ. 10. Բ. Տիմոթ. Դ. 11. Տես նաև Շնորհք արք. Գալուստյան, «Աստուածաշնչական սուրբեր», Իսթանբուլ, 1977, էջ 193—194:

² Պրոֆ. Ն. Սագարդա, Հույն-արևելքի հին եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը, ռուս. թարգմ. Արտակ վարդապետ Սմբատյան, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռ և. Էջմիածին, 1910, էջ 3:

Գ դարի սկզբից եկեղեցական գրականությունը ապրում է իր զարգացման բուռն շրջանը: Միաժամանակ եկեղեցին ջատագովական ու հակա-ճատական պայքար է մղում գաղափարական հողի վրա իր հակաակորդների դեմ:

Գ—Դ դարերում «քրիստոնեական» համայնքը առանձին թափով երևան է գալիս աստվածաբանական գիտության զանազան ճյուղերի մեջ... Սույն ժամանակի աստվածաբանական երկերը ուղեցույց են ծառայում ընդհանուր քրիստոնեության հաջորդ սերունդների համար»² և՛ Արևելքում և՛ Արևմուտքում³:

Այս ժամանակահատվածում, և մասնավորաբար Ալեքսանդրիայի եկեղեցու ծոցում հրապարակ են իջնում մեծ դավանաբաններն ու ջատագույնները, ինչպիսիք էին Կղևմես Ալեքսանդրացին (150—215), Ռիգիմենտ (185—254), Մեծն Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացին (190—265), Սուրբ Աթանաս (Դ դար), Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, Տիմոթեոս Կուզ (V դար) և ուրիշներ:

Բ—E դարերում եկեղեցու ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացել էր քրիստոնեական հավատքի և դավանության մեծ հարցերի վրա: Այս շրջանի հետ, որը կլասիկ և վճռական նշանակություն է ունեցել, եկեղեցու կյանքում և պատմության մեջ ո՛չ մի շրջան համեմատվել չի կարող⁴:

Ալեքսանդրիայի Աթոռը և մանավանդ Բ դարից նրան առընթեր բացված աստվածաբանական բարձրագույն դպրոցը առաջինն էր որ քրիստոնեական աստվածաբանական գիտության կենտրոն հանդիսացավ, առիմանեց եկեղեցական-պիտական աստվածաբանության հիմնական սկզբունքներն ու մեթոդը, և դասական հին գիտությունն ու փիլիսոփայությունը «եկեղեցականացնելու» առաջին վճռական քայլն առավ, ձգտելով հաշտեցնել «գիտությունը քրիստոնեական հավատքի հետ, հին քաղաքակրթությունը՝ Ալեքսանդրիայի հետ, եկեղեցական վարդապետության հողի վրա, «փիլիսոփայություն հիմնավորելու և արդարացնելու համար քրիստոնեությունը», բազմապատկերով հավատքի ճշմարտության՝ ներքին կապը, գիտության միջոցով⁵:

Ալեքսանդրիայի աստվածաբանական դպրոցը, որը հիմնվել է առավելագույն քրիստոնեական քարոզության նպատակով փոխադարձ հասկացողություն ստեղծելու համար կրթված հեթանոսի և նոր կրոնի հավատացյալների միջև, ունեցել է կանոնավոր շրջանների բաժանված դասընթացներ, ուսուցման որոշ եղանակ ու ծրագիր, թե՛ հեթանոս ուսանողների և թե՛ բարձրագույն գիտության հետևող նորադարձ քրիստոնյա ուսանողության համար: Սույն «դպրոցը բնականաբար դարձավ քրիստոնեական համար ուսուցիչներ պատրաստող դպրոց, այն ինչ նրա գլխին կանգնած մարդիկ քրիստոնեության ամենանշանավոր գիտնականներն էին»⁶:

Մեր թվականությունից առաջ 331 թվականին Ալեքսանդր Մակեդոնացին հիմնադրում է Ալեքսանդրիա քաղաքը, որը շուտով դառնում է Արևելքն ու Արևմուտքը միացնող ամենափայլուն կենտրոնը կայսրության մտավորական կյանքի:

Ալեքսանդրիայում է որ տեղի է ունեցել Աստվածաշնչի «Եօթանասնից հոմարեն» թարգմանությունը մ. Ք. 285—247 թվականներին, Պտղոմեոս թագավորի օրով 70 եբրայագետ և հունագետ գիտնականների միջոցով:

Ալեքսանդրիան խառն բնակչություն ունեցող քաղաք էր: Այստեղ իրար էին հանդիպում չրեկեյան, եգիպտական, հունական, հրեական և ապա առաջին դարից սկսած նաև քրիստոնեական մշակույթները, կրոններն ու փիլիսոփայական բնորոշումները:

Քրիստոնեության և հին աշխարհի կարևոր իմացական աղբյուրների և մանավանդ Ալեքսանդրիայի կյանքի հոգևոր բնավորությունից և նրա մեջ տիրապետող կրոնական-փիլիսոփայական հոսանքների պայքարի արդյունքն է լինում Ալեքսանդրիայի քրիստոնեական աստվածաբանական դպրոցի հաստատումը⁷:

Այս դպրոցը միաժամանակ «հանդիսանում է հնագույն կենտրոնը սրբազան գիտության, քրիստոնեության պատմության, որի մշակած գրականության որոշիչ նկարագիրն է լինում քրիստոնեական հավատքի բովանդակության բնագավառական ուսումնասիրությունը, մեծ հավում դեպի Պատոնի փիլիսոփայությունն ու Աստ-

² Մագարդա, նույնը, էջ 3—4:

³ Մագարդա, նույնը:

⁵ Մագարդա, նույնը, էջ 17—18—27: Տես նաև Դավիթ Ամհադը, երկեր, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունը Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1980, էջ 4:

⁶ Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանց, ս. էջմիածին, 1908, էջ 140—141:

⁷ Մագարդա, նույնը, էջ 17—27:

վածաշնչի ալյաքանական մեկնությունը և Հայտնության գիտական բացատրությունը»⁸:

ԿՂԵՄԵՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐԱՑԻ
(150—215)

Բ դարի առաջին հիսնամյակում Ալեքսանդրիայի եկեղեցին ամրապնդել էր իր դիրքերը և ջատագովական-հակաճառական պայքարի մեջ էր մտել իր գաղափարական հակառակորդների դեմ:

Այդ պայքարի առաջին մեծ ներկայացուցիչը համարվում է Տիտոս Ֆլավիոս Կղեմես Ալեքսանդրացի Հայրապետը, որը ըստ մատենագիրների վկայության, հանդիսանում է գիտական աստվածաբանության հիմնադիրն ու նահապետը: (Տես Վիլյամ Ս. Սահակյան, պատմություն փիլիսոփայության, անգլերեն, 1968, ԱՄՆ, էջ 86):

Կղեմեսը ծնվել է 150 թվականին Աթենքում, կրթված ու բարեկեցիկ հեթանոս ընտանիքի հարկի տակ: Աթենքում է որ ըստացել է իր առաջին գիտական, փիլիսոփայական լուրջ կրթությունը: Ոչինչ հայտնի չէ նրա քրիստոնյա դառնալու թվականի, և շարժառիթների մասին:

Կղեմեսը քրիստոնյա դառնալուց հետո ծնողների հովանավորությամբ ճանապարհորդություններ է կատարում դեպի հարավային Իտալիա, Սիրիա ու Պաղեստին, ծանոթանալու այդ շրջանի քրիստոնյա մեծ ուսուցիչների հետ, և մանավանդ աշակերտելու նրանց: Այդ մասին նա վկայում է որ «իմքը բարի պատեհությունն ու առանձնաշնորհն է ունեցել լսելու դասախոսություններն ու քարոզությունները օրհնյալ և ճշմարտապես նշանավոր քրիստոնյա մտածողների»:

Կղեմեսի ուսումնասիրական ոլորտությունների վերջին և կարևորագույն հանգրվանն է հանդիսանում Եգիպտոսը, ուր նա աշակերտում է 180 թվականին, ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու վկայության⁹, Ալեքսանդրիայի աստվածաբանական դպրոցի առաջին ու նշանավոր ուսուցիչ Պանտենոսին, հրապուրվում՝ նրա բովանդակալից ու անսպառ գիտությամբ դասախոսություններով և Ալեքսանդրիան դառնում է նրա կրթության երկրորդ հայրենիքը:

Կղեմեսը իր նշանավոր ու ամենահարգի

ուսուցչի մասին վկայում է. «Երբ ես եկա այս վերջին ուսուցչիս մոտ, ես հանգիստ գտա: Նա, սիցիլիական այս ճշմարիտ մեղուն, մարգարեների և առաքյալների մարգագետինների ծաղիկներից ծծելով, ծնունդ էր տալիս իրեն լսողների հոգիներում գիտության անմահ տարերքի»:

Պանտենոսը ստոյիկյան նախնի փիլիսոփա էր, ծնված Սիցիլիայում: Նա հետագայում քրիստոնյա է դառնում և «շնորհիվ հերետիկոսների ու հույն փիլիսոփաների հետ ունեցած հարաբերության, կարիք էր զգացել քրիստոնեական վարդապետությունն ու նրա ճշմարտության ապացույցները գիտական հետազոտության ենթարկել»:

Ըստ Կղեմեսի և Եվսեբիոս Կեսարացու վկայությունների, Պանտենոսը իր ժամանակակից քրիստոնյա ուսուցիչների, մտածողների և գիտնականների մեջ, վաշտում էր «Տիեզերահոյակ համբավ»:

Պանտենոսը Ալեքսանդրիայի աստվածաբանական դպրոցը մեծ արդյունավորությամբ և ձեռնահաստքեն ղեկավարում է 180—200 թվականներին, մինչև իր մահը: Նրա մահից հետո, Ալեքսանդրիայի Աթոռի և դպրոցի ղեկավարությունը հանձնվում է Կղեմեսին, որպես նրա հաջորդի, գործակցի ու տաղանդավոր աշակերտի: Կղեմեսը, սակայն, իր ծանր ու պատասխանատու պաշտոնի վրա երկար չի մնում:

Սեպտիմոս Սեվերոս կայսրի (193—211) հալածանքներից երեք տարի հետո Կղեմեսը ստիպված հեռանում է Ալեքսանդրիայից, 203 թվականին և ապաստան է գտնում Կապադովկյան Կեսարիայում, իր աշակերտ Ալեքսանդրի մոտ, որը հետագայում դառնում է Երուսաղեմի Աթոռի եպիսկոպոսը:

Կղեմես Ալեքսանդրացու կյանքի հետագա տարիները մնում են անհայտ: Կապադովկիայում էլ, 215 թվականին Կղեմես Ալեքսանդրացի Հայրապետը մահանում է:

ԿՂԵՄԵՍ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐԱՑԻ
ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

Կղեմես Հայրապետը կոչվում է «վարդապետ եկեղեցու» և Որիգենեսից հետո համարվում է Ալեքսանդրիայի աստվածաբանական դպրոցի գլխավոր ներկայացուցիչը, որպես իր ժամանակի քրիստոնյա ամենամեծ գիտնականներից մեկը և «հայեցողական, տեսական աստվածաբանության հիմնադիրը»:

Կղեմեսի հելլենիստական կրթությունը մղել է նրան քրիստոնեական հավատքին

⁸ Johannes Quasten, patrology, vol. II, էջ 2—3: Պատմի փիլիսոփայության և դիալեկտիկայի մասին տես Ծախան Ռ. Պերպերյան, «Պատմություն իմաստասիրության, Ամթիլիս, 1977, էջ 132—133:

⁹ Պատմություն եկեղեցու, 1877, Վենետիկ, ղեկավարություն Ե և 2:

ու վարդապետությանը հաղորդելու աստվածաբանական բնույթ՝ գիտական հիմքով, և արտաքին, աշխարհիկ կրթությունն ու փիլիսոփայությունը ծառայեցնելու հավատքին: Կղեմեսի մատենագրական վաստակը, այս առումով տոգորված է եղել անտիկ, հույն փիլիսոփայության, գրականության և բնական գիտությունների տրված լայն շրջանով:

Եթե Կղեմեսի կենսագրության մասին առհասարակ քիչ բան է ծանոթ, ապա նրա մատենագրական արժեքավոր վաստակը ատիժ է ընծայել հետակ պատկերացում կազմելու նրա մեծ ու բացառիկ անձնավորության, գիտնականության, հմտության մասին:

Կղեմեսը համարվում է քրիստոնեական գիտնականության ռահվիրան: Նրա մատենագրական ժառանգությունը ցույց է տալիս որ նա ունեցել է խորը հմտություն և հասկացողություն փիլիսոփայության, բանաստեղծության, հենարանության, դիցարանության, գրականության, մարդաբանության, բուսաբանության և արտաքին գիտությունների մասին:

Հարմանահրաշ ու լիակատար է եղել նրա հմտությունը քրիստոնեական գրականության, Աստվածաշնչի, ինչպես նաև ետ-առաքելական և հերետիկոսական գրականության մասին: Նա իր մատենագրական վաստակի մեջ Հին Կտակարանից 1500, իսկ Նոր Կտակարանից հմտորեն և տեղին 2000 մեջքերում է կատարում:

Կղեմեսը նշում է որ եկեղեցին չի կարող մարդկության հանդեպ իր պարտականությունը կատարել որպես ազգերի ուսուցչի, առանց մրցակցելու հեթանոս փիլիսոփայական գաղափարախոսության հետ: Նրա հելլենիստական կրթությունը նրան հնարավորություն է ընձեռել քրիստոնեական հավատքը վերածելու գիտական հիմքով մտածման մի կոտ սխառնի: Նա ապացուցել է որ հավատքն ու փիլիսոփայությունը, Ավետարանն ու աշխարհիկ կրթությունը թշնամիներ չեն, դրանք լրացնում են միմյանց:

Ըստ Կղեմեսի աշխարհիկ կրթությունը աղայինն է աստվածաբանության: Քրիստոնեությունը թագն ու պսակն է բոլոր ճշմարտությունների, ճշմարտությունների, որոնք հիմնվել են տարբեր փիլիսոփայական վարդապետությունների վրա:

Կղեմեսի մատենագրական վաստակի հետևյալ երեք աշխատությունները մի տրիլոգիա են կազմում և վստահելի վկայություններն են հեղինակի աստվածաբանա-

կան հասկացողությունների ու սխառնի: Այդ երեք աշխատություններն են.

1. Բան յորդորական առ Հելլենա:

Սույն աշխատության նպատակն է եղել հեթանոսներին և կոսապաշտներին բացատրել ու ապացուցել որ նրանց հեթանոսական հավատալիքները մոլո, անհասկանալի «խորհուրդներ» (սխառնիա) հիմարություններ են, սխալ ու վնասակար: Միակ ու ճշմարիտ կրոնը, դա քրիստոնեությունն է, հիմնված Բանին (Լոգոս) Մարդկության, աստվածային բարձրագույն Հայտնության և քարոզության վրա:

2. Դաստիարակ—paedagogus. Կղեմեսի

այս աշխատությունը ևս տրիլոգիա է, բաղկացած երեք գրքերից: Այն համարվում է անմիջական շարունակությունը նրա «Բան յորդորական առ Հելլենա» գործի: Հեղինակի նպատակն է եղել հեթանոսությունից քրիստոնյա դարձաներին դաստիարակել նոր կրոնի հավատքի ու քարոզականության մեջ: Բանը (Լոգոս) առաջին Ռուսցին է, Դաստիարակը նորադարձ քրիստոնյաներին, Որը ցույց է տվել իր լուսավոր վարդապետությամբ և փրկագործական կյանքով թե ինչպես պետք է ապրել քրիստոնեական օրինակելի կյանքով, վարք ու բարքով: Քրիստոնե է միակ «Ճանապարհ»-ը որը քրիստոնյային առաջնորդում է դեպի բարձրագույն իմաստություն: Կղեմեսը նշում է, որ Քրիստոսի «նպատակն է կատարելագործել մարդկային հոգին, ոչ դաստիարակել, նրան առաջնորդել դեպի առաքինի, և ոչ թե դեպի մտավորական կյանք»:

Կղեմեսը «մանկավարժությունը» սահմանում է որպես «երկխոսություն (շմկրտված քրիստոնյա) ուսուցում»: Իսկ որո՞նք են ըստ Ավետարանի «Որդիք Աստուծոյ» կոչվածները: Բոլոր նրանք որ փրկված են ու վերստին ծնված մկրտությամբ: «Մկրտվելով մենք լուսավորվում ենք՝ լուսավորվելով՝ դառնում՝ որդիներ, որդիներ դառնալով՝ կատարյալ ենք լինում և կատարյալ դառնալով՝ դառնում ենք անմահ»: Հիմնական սկզբունքը, որով Բանը դաստիարակում է իր որդիներին՝ գոյթն է և սերը, և ոչ թե Հին Ռիտի երկյուղը:

Կղեմեսը իր սույն աշխատության մեջ սահմանում է նաև նորադարձ քրիստոնյայի ապրելու կերպի քարոջական կանոնը, թելադրում է նորադարձ քրիստոնյաներին խուսափել աշխարհիկ զվարճություններից, աղյասերող երաժշտությունից և պարկույց, լինել չափավոր տոնելու, խմելու մեջ, հագնվել համեստ, ապրել չարքաշ, ստոյա կյանքի հարցերով, քարոջական սկզբունք-

ներով, ժուժկալ լինել ամուսնական կյանքում:

Սույն գիրքը գրվել է նորադարձ քրիստոնյաներին բացատրելու նոր կրոնի բարոյական օրենսգիրքը, քրիստոնեական օրինակելի կյանքով ապրելու պայմաններն ու հրահանգները:

Կղեմեսը իր սույն աշխատության մեջ ներկայացնում է նաև իր ժամանակի Ալեքսանդրիա քաղաքի հանապազօրյա ցույ ու շուալ կյանքի, անատոլիոյությունների, բաժոյակական անկումների, գեղոյությունների, հասարակական մոլոյությունների նկարագրությունը: Թելադրում է որ այդ քաղաքում ապրող քրիստոնյան սակայն, պետք չէ իրեն հեռու պահի մշակույթի վերանորոգիչ, վերադաստիարակող բարիքներից, չորանա աշխարհը, «աշխարհի մեջ, բայց ոչ աշխարհից», և աղքատության ուխտ չկատարի: Նա թելադրում է նույնպես Ալեքսանդրիա քաղաքի մշակութային կյանքը առողջացնել, բարձրացնել, իմաստավորել ու վերանորոգել քրիստոնեական շնչով ու բարոյական, մարդասիրական գաղափարախոսությամբ:

Կղեմեսի սույն գիրքը ավարտվում է Բրիտանիան՝ որպես մարդկության և աշխարհի Փրկչին ուղղած գոհաբանական, փառաբանական մի երգով ու աղոթքով:

3. Մտորմատա, կամ կապերտներ. Կղեմեսի տրիլոգիայի վերջին մասն է սույն աշխատությունը, որը կոչվում է հունարեն Մտորմատա, կամ «վասն ճշմարիտ փիլիսոփայութեան պատմությունը յիշատակաց գիտնականացն», կամ «կապերտներ»:

Ժամանակի ոգուն համապատասխան և օրվա փիլիսոփաներից ընդունված գրական մի նոր ժանր էր սույն գիրքը, որի մեջ քննության էին առնվել բազմապիսի հարցեր, առանց տրամաբանական ծրագրի ու կարգի: Հեղինակը մեկ հարցից անցնում է մի այլ հարցի, առանց սխառնատիկ մշակման ու խորացման, ինչպես գուցե գուցե թելերով հյուսված կապերտը: Այդ իմաստով է գիրքը կոչվում «կապերտներ»:

Սույն աշխատությունը բաղկանում է ութ մասերից: Գրքի նպատակն է եղել գլխավորապես զբաղվել աշխարհիկ ուսման, գիտության, հունական փիլիսոփայության հետ քրիստոնեական կրոնի ունեցած առնչություններով:

Կղեմեսը շեշտում է որ աստվածային նախախնամության տնօրինությամբ փիլիսոփայությունը Աստծուց շնորհվել է հույներից ինչպես օրենքը՝ հրեաներին: Փիլիսոփայությունը նույնպես օգտակար կարող է լինել քրիստոնյային, եթե նրա նպա-

տակն է գիտություն ձեռք բերելը հավատքի բովանդակության համար: Մյուս կողմից, փիլիսոփայությունը երբեք չի կարող աստվածային Հայտնության տեղը բռնել: Փիլիսոփայությունը կարող է միայն հող պատրաստել հավատքի ընդունման համար: Աստվածային հանի (Լոգոս) հայտնությունը բարձրագույն խորհուրդների ու ճշմարտությունների աղբյուրն է:

Աստուծո մասին գիտությունը ձեռք է բերվում միայն հավատքի միջոցով: Ուրեմն, հավատքն է հիմքը բոլոր գիտությունների: Աստվածային ճշմարտության սերմերը կարող են գտնվել նաև փիլիսոփայական տարբեր վարդապետությունների մեջ: Հույները Հիմն Կոսկարանի մարգարեներից քաղում էին բազում մտածումներ և վարդապետություններ, օրինակ, Պլատոնը իր օրենքների մշակման մեջ ընդօրինակում էր Մովսես Մարգարեին:

Կղեմեսը թողել է այլ բազում մեկնողական, դավանաբանական, քարոզչական, նամակագրական աշխատություններ:

Եվսեբիոս Կեսարացին, իր «Պատմություն եկեղեցույ» աշխատության դպրութիւն 2-ը նվիրել է ամբողջությամբ Կղեմես Ալեքսանդրացու մատենագրական վաստակի քննությանն ու գնահատմանը¹⁰:

Կղեմես Հայրապետի մեզ հասած կամ կորած գրական արժեքավոր ժառանգության, նրա աստվածաբանական վաստակի, հանի (Լոգոս) վարդապետության, եկեղեցաբանության, վախճանաբանության, հաղորդության, մեղքի ու ապաշխարության, մայրության և կուսության մասին տես Quasten, նույնը, էջ 15—35, Encyclopedia Americana, vol. 7, էջ 49, Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանց, նույնը, էջ 141—144, պրոֆ. Մազարդա, նույնը, էջ 16—29:

Կղեմես Ալեքսանդրացի Հայրապետի մատենագրական վաստակից հայերեն թարգմանությամբ ոչինչ չի հասել մեզ մինչև այսօր:

ՄԵԾՆ ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Ա.Լ.Ե.Ք.Ս.Ա.Ն.Դ.Բ.Ա.Ի

(190—267)

Գ. դարի Ալեքսանդրիայի Աթոռի նշանավոր և բազմադյուն հայրապետներից մեկն է Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացին, որը 248—265 թվականներին եղել է Ալեքսանդրիա քաղաքի եպիսկոպոսն ու տեղի

¹⁰ Եվսեբիոս Կեսարացի, նույնը, դպրություն 2:

աստվածաբանական հռչակավոր դպրոցի ղեկավարը:

Իրոնեսիոսը Հնդհանուր եկեղեցու պատմության մեջ անցել է որպես «Մեծ Հայրապետ և պատրիարք Ալեքսանդրիայի»¹¹, առաքելական, քարոզչական, վարչական, «աշակուրջ և եռանդուն իր գործունեության համար»: Նա իր նամակներով միշտ կապ է պահպանել Եգիպտոսի և նրա սահմաններից դուրս Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր եկեղեցիների հետ, անդրադարձել՝ ժամանակի եկեղեցական, աստվածաբանական կարևոր հարցերին:

Իրոնեսիոսը ծնվել է 190 թվականին Ալեքսանդրիայում, հեթանոսի, կրթված բնատաճիկում: Նա այնտեղ ստացել է հունական, փիլիսոփայական կրթություն: Այդ կրթությունն ու նրա ընթերցասեր քննադատությունը, նրա քաղաքային ընթերցումները, ու մանավանդ ճշմարտության որոնումը նրան առաջնորդել են, իր իսկ նամակների վկայությամբ, դեպի քրիստոնեական հավատքը, ինչպես այդ մասին վկայում է Եվսեբիոս Կեսարացին իր պատմության մեջ:

Իրոնեսիոսի քրիստոնյա դարձի վրա ուժեղ ազդեցություն են գործել մանավանդ Պողոս առաքյալի դավանաբանական և հովվական թղթերի ընթերցումները:

Իրոնեսիոսը քրիստոնյա դառնալուց ու մկրտվելուց հետո աշակերտում է Ալեքսանդրիայում Որիգենեսին և նրա թեկադրությամբ 232 թվականին քահանա է ձեռնադրվում:

Դենոս կայսրի (250—253) հրատարակած հրովարտակը 250 թվականին առաջին պետական, ընդհանուր կարգադրություն էր հալածանք սկսելու քրիստոնեության դեմ: Ըստ այդ հրովարտակի կայսրության բոլոր քրիստոնյա հպատակները, պարտադիր կարգով, առանց հասակի և սեռի խտրության, մասնակցելու էին պետական աստվածների պաշտամունքներին և կատարվող հեթանոսական զոհադրություններին: Սուրբ Գրիգոր Նյուսացին վկայում է որ կայսրության մեջ ամեն տեղ խտրազույց պատիժների սպառնալիքով հրամայված էր հսկել կայսերական հրովարտակի գործադրության վրա: Հալածանքը ուղղված էր մանավանդ եպիսկոպոսների դեմ: Նրանցից ոմանք սիրով և համարձակությամբ ընդունում էին նահա-

տակության լուսապսակը: Իսկ Դիոնեսիոսը, Կարթագինի Կիպրանոս եպիսկոպոսը, Ս. Գրիգոր Սրանչեկագործը, քաղաքացիական պատվով և անհատական փառանքից:

Դաժան հալածանքների ժամանակ քրիստոնյաներից շատերը ուրացան իրենց հավատքը: Հաջորդ տարիներին էր մեղմացավ հալածանքի մրրիկը, Արևելքի ու Արևմուտքի եկեղեցիների համար շատ մեծ ու կարևոր հարց դարձավ ուրացողներին «ապաշխարությամբ» կրկին անգամ եկեղեցու ծոցը ընդունելու և չընդունելու հարցը:

Այդ հարցով հանգամանորեն զբաղվում է նաև Ալեքսանդրիայի Դիոնեսիոս Հայրապետը: Ուրացողներին եկեղեցու գիրկը ընդունելու կամ չընդունելու հարցը «ըստ էության քաղաքային հարց էր»¹² ժամանակ խնդիր էր եկեղեցու համար:

Այդ հարցը Գ. դարում հանդես եկող աղանդների աշխուժացման և եռանդուն գործունեության պատճառ էր դարձել:

Դիոնեսիոս Հայրապետը այդ հարցի առիթով 248 թվականին նամակ է գրում «այնուսիկ որ էին ի Հալաստան, որոց յայնժամ եպիսկոպոս էր Մեհրուդան», «Վասն ապաշխարութեան» նրա կարծիքը ևս ունենալու համար:

Այս մասին վկայում է Եվսեբիոս Կեսարացին իր «Պատմություն եկեղեցու» աշխատության մեջ¹³:

Հայ և Ալեքսանդրիայի եկեղեցիների այս առաջին հարաբերությունների մասին Եվսեբիոսի վերոհիշյալ վկայությունը շատ կարևոր մի փաստ է: Հայ եկեղեցին, հաջորդ դարերում ևս, և մինչև Ե դարի վերջերը, ի Քրիստոս եղբայրական հարաբերության մեջ է եղել Ալեքսանդրիայի եկեղեցու հետ:

Դիոնեսիոսի հալածանքների ժամանակ ձերբակալվում է նաև Դիոնեսիոսը: Բայց քրիստոնյա գյուղացիներն ազատում են նրան ու թաքցնում: Վալերիանոս կայսրի օրոք՝ 260 թ. նա կրկին արստրվում է, բայց ապահով ապաստան է գտնում Լիբիայի անհատատում վանականների մոտ:

Դիոնեսիոսը արտոքից հետո վերադառնում է կրկին իր Աթոռը, բայց Ալեքսանդրիայի Աթոռի ծոցում ծագած հակամարտությունները, քաղաքական պայքարները,

¹¹ Encyclopedia Americana, vol. VII էջ 59:

¹² Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյան, նույնը, էջ 141:

¹³ Եվսեբիոս Կեսարացի, նույնը. Տես նաև Մադարիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատմ. Ա հատոր, մասն Ա. Բեյրութ, 1959, էջ 61—62:

համաճարակը և այլ դժվարություններ ըստիպում են նրան հեռանալ իր Աթոռից:

Դիոնեսիոսը մահանում է 267 թվականին իր բնական մահով, բայց հիվանդության պատճառով:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացին եկեղեցու մեծ հայրապետներից մեկն է հանդիսանում, իր եկեղեցական շատ փայլուն գործունեության, իր խիզախության, հաստատակամության, դժվարություններ հաղթահարելու իր վճռականության և անհողորդող կամքի համար:

Նրա անունը, եկեղեցական գործունեության հուշակն ու ազդեցությունը տարածվել էին Եգիպտոսից դուրս, Արևելքի ու Արևմուտքի բոլոր եկեղեցիներում:

Նա նույնպես Գ դարի մեծ մատենագիրներից մեկն է: Թողել է հարուստ մատենագրական փաստակ, որը արժեքավոր է եկեղեցու կյանքի համար, իր գործնական և վարդապետական նշանակությամբ:

Նրա մատենագրական փաստակի մեջ մեծ արժեք է ներկայացնում մանավանդ նրա ճամականին: Դիոնեսիոսը իր ճամականերով գործուն և եռանդագին մասնակցություն է բերել ժամանակի բոլոր եկեղեցական, դավանաբանական, ջատագոգովական և հակաճառական հարցերի մեջ, որպես մեծ աստվածաբան և հմուտ մատենագիր:

Դժբախտաբար, սակայն, նրա հարուստ մատենագրական ժառանգությունից մեզ հասնակտորներ են հասել, Եվսեբիոս Կեսարացու միջոցով: Եվսեբիոսը իր «Պատմություն եկեղեցու» աշխատության «Դրպրություն եթերոդոքս»-ը ամբողջությամբ նվիրել է Դիոնեսիոսի մատենագրական փաստակին:

Դիոնեսիոսի մատենագրական փաստակի մեջ առանձնապես նշվում են նրա ճանրերը՝ «Յաղագս բնութեան», «Ի վերայ խոստման», «Հերքումն և ջատագովություն» և ճամակաները:

Ալեքսանդրիայի հայրապետները մինչև Թ դարը սովորություն են ունեցել, ամեն տարի Զատնի տոնին, հովվական ճամականեր գրել բոլոր եկեղեցիներին, մեծ պահոց և Հարության տոնի առիթով: Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացին նույնպես ճամականեր է հղել բոլոր եկեղեցիներին, որոնցում նա էլ քննության է առել նաև ժամանակի կարևոր եկեղեցական հարցերը, հոգուտ եկեղեցիների միության և համագործակցության:

ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

«Քրիստոնեության երրորդ դարու մեջ ապրած է սուրբ Հայրապետը: Իր անունով ի մեր դարության գտնված ճանիցն ինչուան հիմա սկզբնագիրք երևցած չեն: Հայ թարգմանության ժամանակն ալ չենք կրնար որոշել՝ ոմանք ի հմտից՝ հինգերորդ դարու կվերագրեն» (Մատենադարան հայկական թարգմանությանց նախնյաց, դար Դ—ԺԳ, Վենետիկ, 1889, էջ 279—381):

Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարանի հետևյալ համարների ներքո հիշվում են Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացու ճանրերը. այլ հայրապետների ճանրերի հետ. Զեռագրաց ցուցակ, Երևան, Ա. հատոր, 1965.

871. Ժողովածու, 1680, Նոր-Ջուղա, գրիչ՝ Սիմեոն Ջուղայեցի, ճառք, էջ 429:

996. Ծառընտիր, 1442. Սերկևիլի գյուղ, գրիչ՝ Ոհաննես միայնակյաց. ճառք, էջ 455—456:

3782. Ծառընտիր, ԺԲ դար, գրիչ՝ Գրիգոր:

Զեռագրաց ցուցակ Բ հատոր, Երևան, 1970.

7441. Ծառընտիր, 1322, գրիչ՝ Վարդան, Արքահամ քահանա, ճառք, էջ 533:

7489. Ծառընտիր, 1725—1729, Երուսաղեմ, Կ. Պոլիս, ճառք, էջ 543—545:

7729. Ծառընտիր (Մշոյ), 1200—1202, Ավագ վանք (Երզնկա), գրիչ՝ Վարդան քահանա, էջ 597—599:

Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացու հայերենի թարգմանված ճանրերից հայտնի են հետևյալները.

1. Ի հակաճառէն Պաղոսի Սամուտացոյ, «Գրեալ է թէ այնպէս սիեաց Աստուած զաշխարհ զի գորդին իր Միածին առաքեաց: Քանզի եղև մեզ Աստուած Յիսուս Քրիստոս, այն որ ամենայնի է Աստուած և Տէր»:

264—265 թվականներին Անտիոքում գտնարվում է տեղական մի ժողով, որ քննվում և դատապարտվում է քաղաքի Պողոս Սամուտացի եպիսկոպոսի խոհրությունը: Ժողովում սահմանվում են «Կանոն Անտիոքոյ գլուխք ԻԵ (25)», «Յետ բազում ժամանակաց անցանելոյ դարձեալ բորբոքեցաւ աղանդն Արտեմուսայ, վասն ամենասուրբ տօնից այլափոխումն առնել և լաւելումն արտաքոյ կանոնեալ սուրբ ընթերցումոց և ի սուրբ առաքելոցն աւանդեցաւ եկեղեցոյ սրբոյ» (Կանոնագիրք հայոց, Ա. աշխատասիրությամբ

Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 202—223 և 586—589):

Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացին իր հիվանդության պատճառով չի կարողանում ներկա լինել Անտիոքի ժողովին և Պողոս Սամատացու դեմ մեղադրական մի նամակ գրում, դատապարտելով հերետիկոսի մոլորությունը:

Արտեմոնը ըստ ավանդության 7 տարի եղել է Հովհաննես Ավետարանիչի աշակերտը, Քրիստոսի Համբարձումից հետո, այնուհետև հեռացել է նրանից և կազմել է իր ամուսնը կողմ հերետիկոսական մի խմբի ընդեմ ամենատարբեր մոլորության. «Բաժանել զմի Քրիստոսն յերկուս ընդ թիմս, յերկուս որդիս» (Արարատ ամսագիր, 1896, էջ 50):

2. Մեծի ուրբաթին սրբոյն Դիոնեսիոսի Ալեքսանդրացու Հայրապետի ճառ. «Կույսան գժրիստոս Հրեայքն, զի ինքն կամեցաւ: Զայս երանելին Երեմիաս յառաջագոյն ասաց թէ ունելով կալան զիս թշնամիք իմ որպէս ճնճողուկ»:

3. «Յարեաւ այսօր ի մեռելոց կենդանին յախտեանից Քրիստոս և տեսեալ կանանց զյարութիւն նորա ընթացեալ պատմէին առաքելոցն: Զայս Եւայի Մարգարէն յառաջագոյն ասաց:

4. Եհան զաշակերտսն մինչև ի Բերանիս և ամբարձեալ զձեռս իր օրհնեաց զնոսա և ընդ օրհնելն վերացաւ յերկինս: Զայս կանխաւ գուշակեաց երանելին Դաւիթ թէ՛ համբարձաւ Աստուած օրհնութեամբ և Տէր մեր ձայնի փողոյ:

5. Նորին հատուած մի փոքր, չէ մարդ որ խաչեցաւ, այլ սուրբ Միածինն, Բանն և Որդին Հօր: Տես, զի զԲանն ասաց կախեալ չխաչէն և ոչ սուկ մարդ»:

Դիոնեսիոս Հայրապետի ճառերի այս հինգ հատվածները «հայերեն հին թարգմանությամբ և ի լատին նոր փոխադրությամբ հրատարակված են ի Փարիզ, 1883-ին (Մատենադարան, նույնը, էջ 379—381: Տես նաև «Կնիք հաւատոյ, ս. էջմիածին, 1914 հրատարակություն Կարապետ եպիսկոպոսի (Տեր-Մկրտչյան), էջ XXXVII):

6. Ի գալուստն Փրկչին յերուսաղէմ. «Ի վերայ առանակի նստաւ Փրկիչն մեր Քրիստոս, և մտեալ Երուսաղէմ՝ դղրդեցաւ քաղաքն ամենայն»:

7. Ի Բանն, Հայր, եթէ հնար իցէ: Արդ, եկայք եղբարք իմ սիրելիք, տեսցուք ճշմարտութեամբ թէ վասն է՞ր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս որ յաղագս ամենեցուն փրկութեան եկեալ, ընդունել զարշարանս և մեռանել. «Մատենադարան, նույնը, էջ 381):

«Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում հրատարակվել է նաև երկու հատուկադր Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացու ճառերից, «Երանելոյն Դիոնեսիոս / եպիսկոպոսապետին՝ Գ. թղթոյն, որ առ Քուստոս եպիսկոպոսապետ Հոռմայ, և նորին Դիոնիսի՝ ի լուծմանէ քանէն, որ առ Սամատացին Պաղոս. էջ 104—105):

Ալեքսանդրիայի Աթոռի հայրապետները վճռական ու առաջնորդող դեր կատարեցին առաջինը՝ Սուրբ Աթանաս Հայրապետ Ալեքսանդրացին Դիկիայի Տիեզերական, ժողովում 325 թվականին (տես այս մասին «Սուրբ Աթանաս Հայրապետ» (295—373), «Էջմիածին» ամսագիր, 1977, փետրվար, էջ 20—30) և Եփեսոսի Տիեզերական ժողովում Սուրբ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, 431 թվականին (տես այս մասին, «Սուրբ Կյուրեղ Հայրապետ» (375—444), «Էջմիածին» ամսագիր, 1977 մարտ, էջ 9—17, ապրիլ, էջ 34—39):

Ալեքսանդրիայի այս երկու հայրապետների օրով էլ շարունակվում են Ալեքսանդրիայի Աթոռի և Հայ Եկեղեցու հարաբերությունները, որոնց մեծագույն և անհերքելի ապացույցն են հանդիսանում նրանց մատենագրական հարուստ ժառանգության հայերեն թարգմանությունները (տես «Էջմիածին» ամսագիր, նույնը, փետրվար, էջ 27—30, մարտ-ապրիլ, նույնը, էջ 34—39):

Ալեքսանդրիայի և Հայ Եկեղեցիների հարաբերությունների մասին, մի այլ արժեքավոր վկայություն է հաղորդում Մովսես Խորենացին իր «Պատմություն Հայոց» աշխատության մեջ (Մ. Խորենացի «Պատմություն Հայոց», 1913, Թիֆլիս, էջ 344):

Ինչպես հայտնի է, 431 թվականի Եփեսոսի ժողովից հետո, երբ հայրենիք է վերադառնում մեր թարգմանիչ վարդապետների առաջին խումբը, Ս. Սահակ Պարթևն ու Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, աշակերտների երկրորդ խումբը ուղարկվում են Ալեքսանդրիա, «Ուսման աղագաւ», մանավանդ հունարեն, «պանծալի լեզուն սովորելու», և իսկական ճեմարանում կատարելագործելու համար իրենց ատվածաբանական, մեկնողական ուսմամբ:

Այդ թվականին Ալեքսանդրիան համարվում էր քրիստոնեական, ատվածաբանական մտքի և ուղղափառ միաբնակության ամրոցն ու սյունը:

Խորենացին պատմում է որ ինքն իր ուսումնակից ընկերների հետ, նախ հասնում են «հարավային կողմերը շրջագայելով Եդեսացոց քաղաքը, ...այնտեղից անցանք սուրբ տեղերին (Երուսաղեմ) երկրպագելու և կարճ ժամանակ պաղեստինացոց ուսմամբ պարապելու»:

Այնուհետև ապագա թարգմանիչ հայ վարդապետների խումբը հասնում է Ալեքսանդրիա: Խորենացին նախ նկարագրում է «որոշ մանրամասնություններով Եգիպտոսի բնությունը, Նեղոսը, և նրա բարիքները, Ալեքսանդրիա քաղաքի բնական դիրքն ու կլիման», ինչպես նաև քաղաքի մշակութային, կրոնական կյանքն ու այնտեղ «տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունները... Կործանվել և կործանվում էր եգիպտա-բյուզանդական հեթանոսական մշակույթը, որի տեղը թունել էր քրիստոնեական եկեղեցական աստվածաբանությունը... Մարկոսը ավետարանական քարոզչությամբ... չկան վիշապի ցեղից դյուցազունների գերեզմաններ, այլ վայելչանում են սրբերի վկայարանները... ոչ էլ Տուրի ամսի քսանևհինգին խեղաթուրված տուն է կատարվում... այլ նույն Տուրի ամսի տասն և մեկին աստվածահայտնության տուն է կատարվում... գովում են հաղթող նահատակներին... Այնևս չեն զոհում Սառապիս չար դևին, այլ Քրիստոսի արյունը պատարագ են մատուցում» (Խորենացի, նույնը, էջ 345—346, տես նաև Մ. Մկրյան, Մովսես Խորենացի, Երևան, 1970, էջ 8—9):

Մեր թարգմանիչ վարդապետները իրենց ուսումնառության տարիները անցկացնում են հեթանոսական կրոնի, անտիկ փիլիսոփայության նահանջի և եկեղեցու հաղթանակի շրջանում. «Ժրանային, տքնէին, աշխատէին ուսանելով..., հարցասէրք էին, քանասէրք, ընթերցասէրք» (Հայկական հին դպրոթեան պատմություն, Դ—ԺԳ դար, Վենետիկ, 1886, էջ 265):

Իրենց ուսումը կատարելագործելուց հետո մեր վարդապետները Ալեքսանդրիայից անցնում են Հոմ, Կ. Պոլիս և վերադառնում հայրենիք:

Հայ և Ալեքսանդրիայի եկեղեցիների հարաբերությունները շարունակվում են Ե դարի մինչև վերջին երեսնամյակը: Դրա պայծառ ապացույցը Ալեքսանդրիայի Հայրապետ Տիմոթեոս Էլուրոսի (Կուզ) նշանավոր աշխատության՝ «Հակաճառություն

առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», հայերեն թարգմանությունն է Դվինում կատարված Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսի հսկողությամբ, 480—485 թվականներին:

Սույն նշանավոր աշխատությունը բաղկանում է երկու մասից: Ա մասը գրվել է լատիներեն, և ամբողջությամբ կորած է համարվում, իսկ երկրորդ մասը գրվել է հունարեն և միայն հայերեն թարգմանությամբ է ծանոթ ընդհանուր եկեղեցու մատենագրության մեջ:

Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն» հայերեն թարգմանությունը հրատարակել են Էջմիածնի տպարանից Մայր Աթոռի միաբաններ Կարապետ Ծ. վարդապետ (Տեր-Մկրտչյան) և Երվանդ վարդապետ (Տեր-Միհայրյան) 1908 թվականին, (Տիմոթեոս եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրոսայ «Հակաճառություն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի»):

Գրքի հրատարակիչները իրենց «Յանաջաբան»-ում նշում են, որ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն»-ը «Հայոց Եկեղեցու դավանաբանական գրականության մեջ դարագլուխ է կազմել և առաջնորդ ու օրինակ հանդիսացել՝ Հայ դավանաբանների համար իբրև զինարան Քաղկեդոնի վարդապետության դեմ կռվելու համար: Այդ է պատճառը որ Տիմոթեոսի Հակաճառությունը այնքան վաղ թարգմանվել է հայերեն: (Նույնը, «Յանաջաբան» էջ VI, և XXI: Այդ մասին տես նաև «Ժողովաթ» Ս. Էջմիածնի, հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, 1913, Հրաչյա Աճառյան «Տիմոթեոս Կուզ և Ս. Գրքի նորաբեր թարգմանությունը, էջ 1—22. Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, «Հայ մատենագրության հնագույն թվականները» նույնը, էջ 154—163. Մ. Աբեղյան «Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 613—618):

Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն» հայերեն թարգմանությամբ էլ փակվում է Ալեքսանդրիայի և Հայ Եկեղեցիների հարաբերությունների պատմության էջը:

